

Situacijske kriminološke perspektive in kriminalitetna politika

Zoran Kanduč

V članku so razčlenjene nekatere osrednje usmeritve v polju kriminološke teorije in kriminalitetne politike. Posebna pozornost je namenjena kritični osvetlitvi teorije omejene racionalne izbire. V tej zvezi je nakazana teoretična in praktična povezanost teorije racionalne izbire s sodobnimi viktimoškimi snovanji. V tretjem razdelku so prikazane razlike med ortodoksnimi ekonomskimi razlagami kriminalnega vedenja in teorijo omejene racionalne izbire. V sklepnem delu je predstavljeno razmerje med teorijo racionalne izbire in pozitivističnimi teorijami o kriminalni dispoziciji.

Ključne besede: kriminologija, teorija, kriminalno vedenje, teorija racionalne izbire, teorija rutinskih dejavnosti.

UDK 343.9.001

Uvodna pripomba

Oznaka "situacijske perspektive" najbrž ni najbolj posrečena. Vseeno pa se zdi, da ponuja vsaj zasilno označevalno zatočišče za različne perspektive, pristope in teorije, ki namenjajo posebno - pravzaprav že kar osrednjo - pozornost situacijskim določevalnicam kriminalnega dogodka. V sklop situacijskih perspektiv v kriminologiji bi lahko umestili predvsem naslednje smeri: (a) teorijo (ali, še natančneje, "perspektivo") o racionalni izbiri; (b) teorijo o rutinskih dejavnostih; (c) kriminologijo okolja; (č) "strateško razmišljanje" (Cusson); (d) analizo "vročih točk"; (e) teorije o življenjskem slogu v zvezi z vzorci viktimizacije. Na situacijsko kriminologijo se navezuje vrsta preventivnih pristopov. Najvažnejši so naslednji: (a) situacijska prevencija; (b) preprečevanje kriminala s posegi v prostor; (c) zamisel o "branljivem prostoru" (Newman); (č) policijsko delo, ki je usmerjeno k problemom; (d) teorija priložnosti. Začetki situacijske kriminologije segajo v sedemdeseta leta, v prepoznavni obliki pa se je razvila v osemdesetih letih. Njeno "gonilo" je želja ponuditi čim bolj učinkovite (predvsem pa uresničljive) preprečevalne ukrepe. Motivi, ki delujejo v njenem ozadju, so potemtakem v prvi vrsti politični (z nespornim "pragmatičnim" in "realističnim" prizvokom). Izvirajo iz spoznanja, da se je obseg kriminala v povojnem obdobju (v zahodnih družbah) zelo povečal navkljub izboljšani splošni blaginji. Poleg tega pa je nekako v sedemdesetih letih prevladalo prepričanje, da je dotedanji kriminološki *mainstream* - še zlasti sociološke pozitivistične teorije - zašel v resno krizo. Šlo naj bi še najbolj za vprašljivo uporabno vrednost etioloških razlag o kriminalni dispoziciji. Iz njih izpeljani preprečevalni ukrepi namreč niso obrodili zaželenih (in obljubljenih) praktičnih rezultatov ali pa so njihove kriminalnopolitične implikacije take, da jih v dani konstelaciji družbene - ekonomske, politične, kulturne in ideološke - moči preprosto ni mogoče uresničiti.

Različne smeri v okviru situacijske kriminologije imajo nekatere skupne značilnosti (ali poudarke), ki so zanimive tudi iz teoretskega zornega kota. Zares v grobem bi jih lahko zgoščili v štiri točke: (1) analitično razlikovanje med "kri-

minalnostjo" (ali psihično "dispozicijo" za kriminalno vedenje) in kriminalnim dogodkom; (2) zanimanje za proces odločanja,¹ ki privede do kaznivega dejanja; (3) nov pogled na storilca² (pridevnik "nov" je utemeljen na primerjavi situacijske kriminologije z "ortodoksnim" pozitivizmom in klasicizmom); (4) specifična razlaga kriminalne izbire, pogojene s svojim "predmetom", namreč s specifičnim kaznivim dejanjem (ali vsaj s specifično kategorijo kaznivih dejanj), in to ne le zaradi morebitnih razlik v motivih, ampak predvsem zaradi razlik v situacijskih kontekstih (in - posledično - v informacijah, ki jih mora storilec upoštevati pri odločanju oziroma v procesu izbiranja različnih vedenjskih "opcij"). V še vedno razvijajočem se polju situacijske kriminologije sta najpomembnejši smeri teorija o racionalni izbiri (v povezavi s situacijsko prevencijo) in teorija rutinskih dejavnosti.

1. Teorija racionalne izbire

Teorija racionalne izbire in situacijska prevencija tvorita "paradigmo", ki jo Young (s. 91-96) poimenuje nova administrativna kriminologija. Po njegovem mnenju gre za inovativen kriminološki pristop, ki je postal v osemdesetih letih osrednja usmeritev v polju "etablirane" britanske kriminologije. Njeni protagonosti so predvsem Ron Clarke in njegovi sodelavci iz raziskovalnega oddelka ministrstva za notranje zadeve (*British Home Office Research and Planning Unit*). Nova administrativna kriminologija predstavlja odziv na dvojno krizo ortodoksne kriminologije, na eni strani sociološkega pozitivizma (in z njim povezane socialdemokratske kriminalitetne politike), na drugi strani pa neoklasične kriminologije (ki "stavi" na zastraševalne učinke kazenskopravnega sistema in priporoča v tej zvezi predvsem bolj učinkovito

¹ Opravititi imamo predvsem z naslednjimi problemskimi sklopi: Kako motivirani storilec izbere svojo "tarčo" (*target*), namreč predmet kaznivega dejanja? Kakšna je njegova taktika? Katere praktične cilje zasleduje? Prim. Brantingham in Brantingham 1993, s. 263-264.

² Gre za zamisel o storilcu, ki se osredotoča na njegov odnos do skušnjave (*temptation*), priložnosti (*opportunity*) in drugih situacijsko pogojenih vplivov. Prim. Jeffery 1993, s. 336-337.

policijsko delo in strožje kazni). Teorija racionalne izbire je v bistvu teoretska "nadgradnja" situacijsko-preventivne kriminalitetne politike (iz sedemdesetih let). Posebnost situacijske prevencije je v tem, da je usmerjena v odpravo (oziroma omejevanje) priložnosti, ne pa dispozicij za kriminalno vedenje. V optiki pozitivistične kriminologije je takšna zamisel že tako rekoč vnaprej obsojena na poraz. Ne meri namreč na "prave vzroke" kriminalitete (kriminogene dejavnike, ki determinirajo posameznikovo dispozicijo za kriminalno vedenje). Zato lahko privede samo do premestitve kriminalnih pojavov. Vseeno pa so bili prvi rezultati situacijsko-preventivnih programov drugačni od tistih, ki bi jih pričakovali glede na (črnoglede) napovedi pozitivističnih kriminoloških smeri.³ Videti je bilo, da so storilci mnogo bolj dojemljivi za spremembe na ravni rizičnosti in težavnosti kriminalnega vedenja. To spoznanje se po drugi strani ujema tudi z dognanji etnografskih študij, kriminologije okolja (na primer v zvezi z vprašanjem, kako storilci izbirajo "tarče" svojih kaznivih dejanj) in preučevanju obdelovanja informacij (v procesu odločanja ali izbiranja različnih smeri delovanja) v poljih kognitivne psihologije in ekonomije.

Teorija racionalne izbire izhaja iz "podmene, da si storilci prizadevajo, da bi se osebno okoristili s kriminalnim vedenjem, kar vključuje sprejemanje ustreznih odločitev, čeprav utegnejo biti slednje včasih zelo rudimentarne. Ti psihični procesi kažejo določeno mero racionalnosti, ki je omejena s časom, posameznikovimi zmožnostmi in dosegljivostjo relevantnih informacij. ... Celo v primeru kaznivih dejanj, ki so videti patološko motivirana ali impulzivno izvršena ... je opaziti prvine, katerih prepoznanje in opis bi bila lahko koristna za politiko nadziranja kriminalitete" (Cornish in Clarke 1986, s. 1-2). Vidimo torej, da izhaja teorija racionalne izbire iz psihološkega ("hedonističnega") modela, ki je utemeljen na domnevi, da je človek bitje, ki ga usmerjata (zanj racionalna) izbira ugodja in izogibanje bolečini. Za Clarka in Cornisha storilec ni ne "čisti" ekonomski subjekt (ki ga predpostavlja klasična teorija o zastraševanju) ne "čisti" determinirani "subjekt" (ki ga predpostavljajo pozitivistične etiološke teorije o kriminološki dispoziciji). Zanju je storilec subjekt omejene racionalne izbire (kar pa ne implicira vprašljive metafizične predpostavke o "svobodni" ali "prosti" volji, saj je pač bolj ali manj jasno, da so posameznikove racionalne izbire omejene in določene z vrsto endogenih in eksogenih "faktorjev").⁴ V optiki teorije racionalne izbire so ključna naslednja vprašanja: Zakaj nekdo stori kaznivo dejanje v nekaterih situacijah, ne pa v kakih drugih? Kateri situacijski dejavniki vplivajo na storilčevo odločitev? Kako storilec ocenjuje tveganja, nagrade (oziroma subjektivno dojeto in ovrednoteno "donosnost") in moralnost kaznivega dejanja? Kako zaznava strukturo priložnosti za izvršitev kaznivega dejanja? Kako obdeluje dosegljive informacije iz neposrednega oko-

lja? V kakšnih okoliščinah se zgodi kaznivo dejanje? Kakšna je pri tem vloga žrtve?

V optiki teorije o racionalni izbiri storilec ravna namensko.⁵ Usmerjen je k cilju. Njegovo delovanje je bolj ali manj skrbno (oziroma previdno). Ravnanja, ki bi dosledno odsevala normativna pričakovanja ekonomskega modela racionalnosti so v praksi redka. Vseeno pa se ljudje trudijo, da bi v splošnem ravnali "racionalno". Tudi storilec je oseba, ki razmišlja. Kaznivo dejanje je smiselno. Ima lahko različne - vendar pa običajno povsem normalne - motive, na primer željo po denarju, gmotni dobroti, statusu, spolnosti, vznemirjenju ... Predpostavlja izbire in odločitve. V tem oziru se kaznivo dejanje ne razlikuje od drugih človeških ravnanj (ta poudarek kajpada ni nov, saj ga zasledimo, recimo, že v družbenopsihološki teoriji o različnih družbenih, ki jo je razvil Edwin Sutherland). Storilec seveda ne živi v "vakuumu", ampak vselej v času in prostoru, v objektivnih okoliščinah, ki vključujejo skušnjave, priložnosti za izvršitev kaznivega dejanja, izzive, tveganja ... Ljudje se razlikujejo po svoji "kriminalnosti" ali "kriminalni dispoziciji". Ne gre torej za to, da bi bil vsakdo potencialni kršilec kazenskopravne norme v enaki meri. Pri nekaterih je večja verjetnost, da bodo (kdaj) storili kaznivo dejanje, pri drugih pa je ta verjetnost slej ko prej manjša. Toda v luči teorije racionalne izbire⁶ to ne upravičuje toge delitve ljudi v dve strogo ločeni skupini, na primer na kriminalce na eni strani (katerih kriminalno vedenje je izraz utujenih in razmeroma nespremenljivih "kriminalnih" potez) in nekrimalce na drugi strani. Vsakdo je zmožen storiti dejanje, ki ga je mogoče opisati kot "kaznivo".

Pozitivistične teorije so pojasnjevale kriminalno vedenje s pojmom "kriminalna dispozicija".⁷ Zanimalo jih je, kaj determinira (oziroma "povzroča") takšno nagnjenje: biološki, sociološki ali psihološki dejavniki (in sicer posamič ali v - spremenljivi ali stanovitni - povezavi). Teorija racionalne izbire daje večjo pozornost specifičnemu kaznivemu dejanju. Tak pristop izhaja iz podmene, da se odločitev, ki je pogoj izvršitve kaznivega dejanja tipa X, razlikuje od odločitve, ki je pogoj izvršitve kaznivega dejanja tipa Y. Še več, odločitev, ki vodi v začetno (ali začetna) kaznivo dejanje, se razlikuje od odločitev, ki vodijo v poznejša kazniva dejanja (ko je storilec že bolj izkušen). Zato ni dovolj ena sama razlaga, ki bi pojasnjevala vse oblike kriminalnega vedenja, vsa kazniva dejanja enega storilca ali kriminalno vedenje vseh storilcev. Razlage kriminalnega vedenja morajo biti specifične. Teorija racionalne izbire je v tem oziru potemtakem bolj "perspektiva", nekakšno (hevristično) pojmovno orodje (nikakor ne popolno), ki je na voljo za dinamično⁸ razlago specifičnih

³ Prim. Clarke 1992; prim. pregled tovrstnih raziskav v Clarke in Felson 1993, s. 4-5.

³ Prim. Clarke 1992; prim. pregled tovrstnih raziskav v Clarke in Felson 1993, s. 4-5.

⁴ Prim. Cornish 1993, s. 364-365.

⁵ Prim. Fattah, s. 237-240.

⁶ Prim. Fattah, s. 229-233.

⁷ V tej optiki kriminalna dispozicija "implicira" kriminalno vedenje. Velja pa tudi obratno: kriminalno vedenje je "dokaz" za obstoj kriminalne dispozicije ali nagnjenja.

⁸ Teorijo racionalne izbire zanima proces, ki privede do izvršitve kaznivega dejanja. V tem procesu namenja osrednjo pozornost situacijskim spremenljivkam, ki določajo, oblikujejo, pogojujejo in vplivajo na storitev kaznivega dejanja.

vorzorcev kriminalnega vedenja na mikroravni. Teorija racionalne izbire lahko torej deluje kot "metateorija" (Derek Cornish): kot urejevalna konceptualna "mreža", v katero je mogoče uvrstiti zelo različne kriminološke teorije, pač v meri, v kateri je z njimi mogoče osvetliti posamične vplive na proces odločanja, ki privede na koncu do kaznivega dejanja.

Teorija racionalne izbire izhaja iz razločka med "kriminalnostjo" in kriminalnim dogodkom. Razlaga dispozicije zato ni razlaga kriminalnega dogodka, saj mora sleherna pojasnitev kaznivega dejanja upoštevati situacijske prvine (ali dejavnike), rutinske dejavnosti (storilca in žrtve) in strukturo okolja (socialnega in fizičnega). "Kriminalnost" (*criminal involvement*) je dojeta kot etiološko kompleksni proces, ki obsega vsaj tri ključne "faze": (a) proces, v katerem se subjekt odloči, da bo storil kaznivo dejanje (ali se "zapletel" v kriminalne dejavnosti); (b) proces, v katerem se subjekt odloči, da bo nadaljeval z izvrševanjem kaznivih dejanj; (c) proces, v katerem se subjekt odloči, da bo prenehal z izvrševanjem kaznivih dejanj. Vse tri "faze" terjajo različne (in kajpak specifične) razlage, saj so pogojene z različnimi dejavniki in potrebami.⁹ Po drugi strani pa je treba te odločitve (*involvement decisions*) razlikovati od odločitve, ki privede do konkretnega kaznivega dejanja (*event decision*). Ta namreč običajno predpostavlja krajši proces, uporabo manjše količine informacij in navezavo na neposredne okoliščine "predkriminalne situacije". V tem oziru teorija racionalne izbire pojasnjuje tako "kriminalnost" (ali motivacijo) kakor kriminalno vedenje. V optiki teorije racionalne izbire je kaznivo dejanje sklepna točka procesa odločanja, ki obsega sekvenco izbir – zavestnih ali podzavestnih. Bistveno je, da je te odločitve mogoče naknadno rekonstruirati, saj niso nepredvidljive ali povsem naključne. Izhodišče odločanja (ki privede do - izvršitve - kaznivega dejanja) je "stanje pripravljenosti" (za izvrševanje kaznivih dejanj), ki obsega zadostno motivacijo in znanje, potrebno za zaznavo in izrabo kriminalne priložnosti.¹⁰ Izhodiščna motivacija izhaja iz različnih, a vseeno povsem razumljivih psiholoških "izvorov". Praviloma je pripeta na cilje, na primer na željo po vznemirljivi ali napeti akciji, zabavi, pridobitvi kakega vrednega objekta, dobičku, dominaciji ("volji do moči"), maščevanju in tako naprej. Prehod iz "stanja pripravljenosti" h kriminalnemu dejanju ni samodejen. Odvisen je od številnih "kontingenc", na primer od: (a) psiholoških, socioloških in kulturnih "ozadnih stanj" v posamezniku; (b) ekonomskega okolja; (c) storilčevih preteklih dejavnosti; (č) dosegljivih priložnosti za izvršitev kaznivega dejanja. Število odločitev (v posamezni sekvenci), ki privedejo do kaznivega dejanja, se spreminja glede na tip in kakovost kaznivega dejanja. Kazniva dejanja implicirajo daljše in krajše sekvence odločanja. Ta razlika se ne pokriva z razločkom med premoženjskimi in nasilnimi

kaznivimi dejanji, saj obstajajo premoženjska kazniva dejanja, ki vključujejo razmeroma dolge sekvence odločanja, in premoženjska kazniva dejanja, ki vključujejo razmeroma kratke sekvence odločanja. Isto velja seveda tudi za nasilna kazniva dejanja. Posameznikova izhodiščna motivacija se spreminja v času in prostoru. Ni torej nekaj preprosto danega in nespremenljivega. Še posebej je povezana s storilčevo starostjo. Specifična kazniva dejanja so v precejšnji meri pogojena z lokacijo prikladnih "tarč"¹¹ in lokacijo potencialnih storilcev. Obe strukturi se spreminjata v odvisnosti od splošnih rutinskih dejavnosti posameznikov (storilcev in žrtev) in širših družbenih skupin (na določenem območju). Prikladnost tarče je pogojena z njenimi značilnostmi in z značilnostmi okolja, v katerem se nahaja. Merila, po katerih storilec presoja, v kolikšni meri je neka tarča prikladna, so plod odločanja (ki je lahko bolj ali manj kompleksno). Kaznivo dejanje se zgodi, ko motivirani storilec naleti na prikladno tarčo v situaciji, ki je zadosti primerna, da aktivira (ali "sproži") njegov kriminalni "potencial" (željo ali "voljnost" izvršiti kaznivo dejanje).

2. Viktimologija in racionalna izbira

Omenili smo že, da je teorija racionalne izbire v marsičem plod nezadovoljstva¹² s pozitivistično kriminologijo. Zato ne preseneča, da postavi pod vprašaj nekatere ključne podmene pozitivistične kriminologije: (1) tezo, da je kriminal posebna kategorija človeškega vedenja; (2) tezo, da se kriminalci bistveno razlikujejo od nekriminalcev; (3) tezo, da se kriminalci bistveno razlikujejo od žrtev. Trditve, da kriminalno vedenje nima "ontološke" realnosti, je v diametralnem nasprotju z eno ključnih podmen pozitivistične kriminologije. Pozitivisti namreč izhajajo iz predpostavke, da je zločin dejanje, ki se bistveno razlikuje od vseh drugih človeških dejanj

¹¹ Beseda "tarča" (*target*) se nanaša na osebo (na primer na žrtev nasilnega dejanja) ali na stvar, ki je ukradena, poškodovana ali uničena.

¹² Teorija racionalne izbire ni edina sodobna kriminološka usmeritev, ki izraža skepso do tradicionalnih pozitivističnih teorij. V kritiki pozitivizma se ji pridružujejo abolicionizem, levi realizem, kritična (ali radikalna) kriminologija in interakcionistična sociologija odklonskih pojavov. Katz (s. 3-5) poudarja, da se je pozitivistična kriminologija osredotočila predvsem na iskanje kriminogenih sil, ki delujejo - na posamične storilce - iz ozadja. Prezrla pa je mikavne sile, ki učinkujejo v ospredju posameznikove zavesti. Tudi sicer ima pozitivizem vrsto hudih pomanjkljivosti: (a) težko pojasni, zakaj osebe s kriminalno dispozicijo ne storijo kaznivega dejanja; (b) težko pojasni, zakaj osebe, ki nimajo kriminalne dispozicije, vseeno izvršijo kaznivo dejanje; (c) težko pojasni, zakaj osebe, ki imajo kriminalno dispozicijo (in tudi - po pričakovanju - izvršijo kaznivo dejanje), večino časa ne ravnavo kriminalno; (č) težko pojasni, zakaj osebe s kriminalno dispozicijo po določenem obdobju (v glavnem po petindvajsetem ali tridesetem letu starosti) prenehajo s kriminalnimi dejavnostmi; (d) težko pojasni, zakaj oseba, ki ima kriminalno dispozicijo, izvrši kaznivo dejanje ravno v določenem trenutku oziroma ravno v določeni situaciji.

⁹ Prim. Brantingham in Brantingham 1993, s. 261-262.

¹⁰ Storilec lahko najde ugodno priložnost v toku svojih običajnih ("rutinskih") nekriminalnih dejavnosti ali pa med iskanjem prikladnih tarč.

in tvori zatorej specifično – objektivno razločljivo – kategorijo človeškega vedenja. Od tod izvirajo zamisli o “naravnih”¹³ (Garofalo) ali “univerzalnih”¹⁴ (Wilson in Herrnstein) zločinih. Teza, da obstajajo “resnični” zločini, je po svoji naravi (in izvoru) teološka (vsekakor je dovolj bizarno, da zagovarja takšno normativno implikacijo ravno pozitivizem, ki prisega na najbolj stroga merila družboslovne znanosti, ukrojene po meri naravoslovnih ved). Predpostavlja namreč specifično izhodišče: domnevo o obstoju “absoluta” (na primer v metafizični predstavi o bogu), ki enkrat za vselej zareže ločnico med dobrim in zlim, med zločini in nezločini. V luči absolutistične morale je določeno dejanje “zločin” (in potemtakem vredno kaznovanja) ne glede na konkretne okoliščine – takšno je vedno in povsod.

Fattah (s. 226-228) v tej zvezi upravičeno opozori, da je domneva o “absolutnih” (naravnih ali univerzalnih) zločinih močno vprašljiva v optiki zgodovinskih, antropoloških in socioloških dognanj, ki so pokazala, da “bistvenih” zločinov preprosto ni (*mala in se so v bistvu zgolj mala antiqua*). Zločin je zgolj družbeno in zgodovinsko “dejstvo”. Ni pa ontološka kategorija. Je konstrukt, ki je družbeno in zgodovinsko pogojen (oziroma “kontingenten”) in torej relativen: “V različnih časovnih obdobjih so različne družbene skupine definirale skoraj vse oblike vedenja, ki jih danes imenujemo kriminalna, kot zaželena za dano obliko družbenega življenja” (Wilkins, s. 46). Zločin ni nekaj edinstvenega, izjemnega ali kakovostno drugačnega od drugih vedenjskih kategorij. Neko dejanje je kriminalno v določeni situaciji, ni pa kriminalno v kaki drugi situaciji (v nekaterih situacijah utegne biti celo predpisano). Pojem “kaznivo dejanje” ni več in nespremenljiv. Ne nazadnje je pogojen tudi z nastankom modernega kazenskega prava (in centralizirane državne oblasti): “Pozitivistični kriminologi često pozabijo, da so bila v nekem obdobju vsa škodljiva dejanja civilnopravne kršitve (*torts*), ki so jih obravnavali na bolj ali manj enak način. Porajajoče se kazensko pravo je ustvarilo novo vedenjsko kategorijo, za katero so verjeli, da zasluži kaznovanje. Izbiro vedenj, ki so bila vključena v kazensko pravo, so usmerjali politični, zgodovinski in religiozni preudarki, ne pa kakšne edinstvene lastnosti ravnanj, ki so bila zakonsko določena kot kazniva” (Fattah, s. 228). To pomeni, da je razlika med civilnopravnimi in kazenskopravnimi kršitvami umetna in arbitrarna: nekatera škodljiva, protipravna ali nemoralna dejanja sodijo v civilno pravo, nekatera v kazensko pravo, nekatera pa tako v civilno kakor tudi v kazensko pravo.¹⁵

¹³ “Naravni” zločini so dejanja, ki prizadenejo temeljna altruistična čustva “povprečnega” človeka v dani družbeni skupini.

¹⁴ “Univerzalni” zločini so dejanja (na primer umor, tatvina, rop ali incest), ki so nemoralna (*wrong*) v vseh družbah in v vseh zgodovinskih obdobjih.

¹⁵ Fattah ob tem pikro pripomni, da se danes nihče ne sprašuje, zakaj nekdo prekrši civilnopravno (ali morda ustavnopravno in upravnopravno) normo. Nihče se ne sprašuje, kakšna je kršilčeva patološka – biološka, psihološka ali sociološka – “dispozicija” za takšno (protipravno, nezakonito in često še nemoralno) delovanje. Nihče ne po-

Za razliko od pozitivističnih teorij, ki iščejo predvsem razliko med kriminalci in nekriminalci, teorija racionalne izbire (in tudi druge situacijske perspektive v novejši kriminologiji) poudarja podobnosti med kršilci in nekršilci veljavnih kazenskopravnih norm: “Resnica je, da so skoraj vsi odrasli kdaj v svojih življenjih izvršili kakšno kaznivo dejanje in da so prej nenormalni tisti, ki česa takega niso nikoli storili. ... Nobenega dokaza ni, da je večina kriminalnega vedenja rezultat kakih patoloških mentalnih ali somatskih pogojev, zaradi katerih bi se kriminalci v splošnem razlikovali od nekriminalcev” (Morris in Hawkins, s. 48). Za ortodoksne pozitiviste imajo kriminalci specifične abnormalnosti, patološke anomalije in posebnosti,¹⁶ po katerih se razlikujejo od nekriminalcev, na primer posebno (psihopatsko ali sociopatsko) osebnostno strukturo, poseben značaj ali način razmišljanja (spoznavne vzorce), prikrajšanost za materinsko ljubezen, nizek inteligenčni kvocient, čustvene motnje, nezmožnost obvladovanja impulzov, kompulzivna nagnjenja, nizek frustracijski prag, nagnjenost k impulzivnim odzivom, nevroza (ali drugo duševno motnjo), hiperaktivnost, kriminalne gene (“slabo seme” svojih - kriminalnih - bioloških staršev), kriminogeno konstitucijo, biokemično neravnovesje (recimo zaradi neustreznega delovanja žlez z notranjim izločanjem), kriminalni kromosom (ali XYY sindrom), moteno delovanje osrednjega živčnega sistema, možgansko poškodbo, slabšo dovtetnost za učenje s pogojevanjem, znižano stopnjo sladkorja v krvi, pomanjkanje vitaminov, zastrupitev s svincem in tako naprej. V optiki teorije racionalne izbire je kriminalno vedenje v večini primerov povsem normalno (celo “mundano”), oportunistično (pogojeno z ugodno priložnostjo ali skušnjava), ciljno in racionalno (“nora”, “nesmiselna” ali “nerazločljiva”) dejanja so prej bizarna izjema kakor splošno pravilo.¹⁷ Storitci so v glavnem normalni ljudje z normalnimi

misli, da bi tovrstnim kršilcem izmeril lobanje, preiskoval delovanje njihovih živčnih sistemov in žlez, jih anketiral ali podvrjel “objektivnim” psihološkim testom, da bi dognal, kakšna je njihova osebnostna struktura, opisal njihovo telesno konstitucijo, preučil njihovo socialno poreklo ali brskal po njihovih otroštvi (da bi, recimo, ugotovil, zakaj se socializacijski proces pri njih ni posrečil).

¹⁶ Te specifične lastnosti kriminalcev pozitivisti običajno ugotavljajo z opazovanjem in preučevanjem obsojencev (na prestajanju zaporne kazni), ki pa bi jih zelo težko opredelili kot reprezentativni vzorec populacije vseh kršiteljev (med obsojenimi zaporniki običajno ni beloovratniških storilcev, subjektov družinskega nasilja in protagonistov “zločinov mogočnih”, se pravi nosilcev družbene – politične, ekonomske in upravne – moči).

¹⁷ Teorija racionalne izbire ne zanika obstoja patoloških storilcev. Poudarja le, da je patologija na področju kriminalnega vedenja slej ko prej zelo omejen pojav. Možno je, da nekdo (na primer razvpiti “serijski morilec”), ki ima sicer skrajno iracionalne (namreč težko razumljive ali celo - za zunanjega opazovalca - povsem nerazločljive) motive, svoje cilje realizira na zelo premišljen (oziroma racionalen) način (kar, strogo vzeto, v precejšnji meri zamaje ustaljeno kazenskopravno razliko med prištevnimi in neprištevnimi storilci). Tudi številna “ekspresivna” dejanja (na primer mladostniški vandalizem, navijaški huliganizem, družinsko nasilje in umori) so često racionalna na ravni izbire časa (izvršitve kaznivega dejanja), tarče in načrtovanja.

motivi.¹⁸ Motive, ki ženejo kršilce kazenskoprvnih norm, najdemo tudi v dejanjih, ki niso kazniva: razlika med kriminalnim in nekriminalnim vedenjem najpogosteje ni v ciljih (motivih),¹⁹ ampak bolj v sredstvih ali izbrani "taktiki" za realizacijo cilja.

Za pozitiviste so storilci in žrtve (kaznivih dejanj) dve povsem razločeni skupini ljudi. Fattah (s. 230-234) v tej zvezi opozarja, da je takšna dihotomija umetna²⁰ (in v nasprotju z dognanji empiričnih raziskav): 1. žrtev kaznivega dejanja se pogosto tudi sama ukvarja s kriminalnimi aktivnostmi (kriminalni ali prestopniški življenjski slog je zelo "viktimožen", v večji meri je povezan z možnostjo ali verjetnostjo viktimizacije kakor nekriminalni življenjski slog);²¹ 2. žrtev je v preteklosti viktimizirala storilca (ta pa se ji potem maščuje); 3. storilec je bil sam že – enkrat ali večkrat viktimiziran (viktimizacija je lahko ključni ali vsaj zelo pomemben razlog²² za storitev kaznivega dejanja, recimo v pri-

¹⁸ V optiki teorije racionalne izbire je vsakdo lahko storilec tudi zelo hudega (zelo nepoštenega, krutega, grozovitega ali pohotnega) dejanja: če se znajde v določeni situaciji, v določenih okoliščinah, pod določenim pritiskom (ali prisilo). Dokazov za takšno domnevo pravzaprav sploh ni malo (pomislimo samo na vojne razmere in druge podobne neobičajne situacije).

¹⁹ Na ravni razlage motivacije za kriminalno vedenje se teorija racionalne izbire zelo približa teoriji družbenega nadzorstva, ki se ne ukvarja z vprašanjem, zakaj nekateri posamezniki storijo kaznivo dejanje, ampak z vprašanjem, zakaj konformni ljudje ne prekršijo kazenskoprvne norme. Teorija družbenega nadzorstva običajno ponudi značilno "hobbesovski" odgovor: ljudje bi kršili veljavne norme, če ne bi bilo - naravnih in predvsem družbenih – ovir, omejitev ali prisil (sankcij v širšem in ožjem pomenu). Ob tem pa se često pozabi, da je lahko odvrtaevalni potencial "ovir" odvisen tudi od jakosti posameznikove motivacije (in od subjektivne presoje "legitimnosti" družbenih "ovir").

²⁰ Eden izmed razlogov za togo razlikovanje med storilci in žrtvami je v tem, da se omenjeni razloček običajno artikulira na podlagi enega samega dogodka (kaznivega dejanja), ne pa glede na celoto življenjskih izkušenj aktualnega storilca in aktualne žrtve.

²¹ Tudi novi administrativni kriminologi poudarjajo, da je tveganje viktimizacije v povprečju majhno. Resna kazniva dejanja so redka (v manjšini). Strah pred kriminalom je torej pretiran (predvsem po zaslugi množičnih občil, politikov in policije), kar predstavlja poseben problem (ki je neodvisen od problemov v zvezi s kriminalom). Prvi *British Crime Survey* iz leta 1982 je na primer pokazal, da je tipična žrtev - po svojih lastnostih - zelo podobna tipičnemu storilcu kaznivega dejanja. V obeh primerih gre za mladega neporočenega moškega, ki veliko pije in se pogosto zaplete v pretepe. Sicer pa lahko statistično povprečna oseba (starejša od šestnajst let), ki živi v Veliki Britaniji, pričakuje: (a) en rop enkrat na vsakih petsto let; (b) en napad z (vsaj lažjo) poškodbo enkrat na sto let; (c) eno krajo družinskega avtomobila enkrat na šestdeset let; (č) en vlom v stanovanje enkrat na štirideset let.

²² Viktimizacija je lahko motiv ali racionalizacija za storitev kaznivega dejanja. To velja tudi za premoženjska kazniva dejanja. Na primer: nekomu ukradejo določeni predmet, žrtev tatvine ne prijavi, ampak sama kompenzira škodo s tem, da istovrstni predmet ukrade komu drugemu. Številni kriminologi, ki se ukvarjajo s problematiko družinskega nasilja, opozarjajo v tej zvezi na "spiralo" (ali "ciklus") nasilja: zlorabljeni otrok postane v mladosti (ali v odraslem obdobju) agresivna oseba, ki zlorablja druge.

meru, ko gre za maščevanje, samoobrambo ali "poravnava računov"); 4. žrtev pogosto sama sproži (ali izzove) tok nasilnih dejanj, ki se obrnejo nanjo; 5. vlogi storilca in žrtve sta včasih (zlasti v konfliktnih medosebnih interakcijah) zamenljivi in komplementarni (dejstvo, da je nekdo na koncu "storilec", drugi pa "žrtev", je često plod naključnih dejavnikov, ne pa vnaprejšnje namere, podrobno izdelanega načrta ali tehtnega premisleka).

Vidimo torej, da je žrtev često sestavni del "(pred)kriminalne situacije". Njeno vedenje in njene značilnosti so važni situacijski dejavniki. To je tudi eden izmed razlogov, zaradi katerih je teorija racionalne izbire (in nasploh situacijske kriminološke perspektive) zelo zanimiva za viktimologijo. Teorija racionalne izbire in viktimologija imata precej podobna področja zanimanja. Na primer: Teorijo racionalne izbire zanima, kako storilec izbere "tarčo" svojega kaznivega dejanja. Viktimologijo pa zanima, kaj naredi določeno osebo za privlačno, ranljivo ali priljubljeno tarčo kaznivih dejanj.²³ Zato ne preseneča, da imata teorija racionalne izbire in viktimologija vrsto skupnih poudakov:²⁴ (a) za razliko od tradicionalnega pozitivizma, ki ponuja statične razlage kriminalne dispozicije (običajno predstavljene kot skupek kriminalčevih potez²⁵), se teorija racionalne izbire in viktimologija prizadevata razviti dinamične in specifične teorije (za razliko od monokavzalnih razlag); (b) obe perspektivi se bolj kakor za vzroke (faktorje kriminalne dispozicije) zanimata za storilčeve motive; (c) osrednje pozornosti ne namenjata storilčevi patologiji, ampak priložnostim za izvršitev kaznivega dejanja;²⁶ (č) bolj kakor dejavniki predispozicije ju zanimajo situacijski in sprožilni faktorji; (d) v mnogo večji meri kakor pozitivistične teorije opozarjata na podobnosti med kriminalci

²³ Storilec običajno ne izbere svoje tarče (žrtve) kar na slepo. Zlasti ko gre za premoženjska kazniva dejanja, je izbor v splošnem bolj ali manj premišljen. Profesionalci (oziroma izkušenejši storilci) so običajno bolj preudarni pri izbiri tarče kakor priložnostni (ali "amaterski") storilci.

²⁴ Prim. Fattah 1993, s. 239-240.

²⁵ V optiki situacijskih kriminoloških perspektiv morebitni "atributi" kriminalne dispozicije - na primer agresivnost, neobčutljivost ali nepoštenost - niso nekaj stalnega ali absolutnega. Na primer: Nekdo je lahko zelo agresiven v situaciji X (ko je alkoholiziran, izzvan, ponižan, željan dokazati svojo moškost ali pod pritiskom referenčne skupine), povsem drugačen pa je v situaciji Y. Isto velja tudi za druge poteze kriminalne dispozicije, na primer za nepoštenost ali neobčutljivost (brežčutnost).

²⁶ "L'occasion fait le larron" (Lacassagne) oziroma: priložnost dela tatu. Ta dobro znana zdravorazumska modrost zelo posrečeno zgošča bistveni poudarek kriminološke teorije o priložnosti, ki se osredotoča na vlogo situacijskih spremenljivk v procesu odločanja, ki privede do kaznivega dejanja. V odvisnosti od posameznikovega odnosa do priložnosti razlikujemo priložnostne in "profesionalne" (ali izkušene) storilce: (a) prvi zgolj izrabijo priložnost, ki se jim ponudi tako rekoč sama od sebe; (b) drugi pa sami (po)iščejo ugodno priložnost ali pa si jo celo ustvarijo. Struktura priložnosti je pogojena z več spremenljivkami. Najvažnejše so tri: (1) količina dosegljivih (ali dostopnih) potencialnih tarč; (2) dosegljivost sredstev, ki so potrebna za izvršitev

in nekriminalci na eni strani ter kriminalci in žrtvami na drugi strani; (e) bolj kakor storilec ju zanima interakcija med njim in žrtvijo (v vselej specifičnem situacijskem kontekstu).

3. Ekonomske teorije in racionalna izbira

Teorija racionalne izbire zelo spominja na ekonomske razlage kriminalnega vedenja. Navzlic vrsti skupnih lastnosti pa so med obema omenjenima perspektivama tudi važne razlike.²⁷ Ekonomskih razlag je načeloma toliko, kolikor je splošnih ekonomskih teorij (in "modelov"), ki služijo kot pojmovno (in kajpak predstavno) izhodišče za analizo kriminalnega vedenja. V polju novejšje kriminologije so najbolj vplivne ekonomske razlage, ki izhajajo iz neoliberalne čikaške šole.²⁸ V ekonomski optiki je kriminalec opredeljen kot *homo economicus*, racionalni subjekt torej, ki si prizadeva maksimalizirati svoje ugodje in je dovteten – nič manj in nič bolj kakor katerokoli drugo človeško bitje – za "dražljaje", ki ga spodbujajo ali odvračajo od kriminalnih dejavnosti.²⁹ Ekonomisti v kriminalnem vedenju ne vidijo izraza bolezenskih stanj ali duševnih motenj. Zanje je kriminalno vedenje zgolj ena izmed (možnih) ekonomskih dejavnosti.³⁰ Storilec se ukvarja s kriminalom iz razlogov, ki se bistveno ne razlikujejo od razlogov, zaradi katerih se nekriminalci ukvarjajo s povsem zakonitimi gospodarskimi dejavnostmi.³¹ Obseg kriminalnih dejavnosti je določen na enak način kakor obseg katerekoli druge ekonomske aktivnosti. V luči – zares skopo (in precej popreproščeno) povzetih – ekonomskih domnev o "naravi" kriminalnega vedenja vsekakor ne preseneča, da ekonomisti v glavnem sprejemajo "klasično" teorijo o za-

straševanju (učinkovito delovanje kazenskoprnega sistema je zanje *conditio sine qua non* kriminalitetne politike). V njej vidijo zgolj enega izmed številnih primerkov splošnega ekonomskega načela (ali "zakonitosti"), ki pravi, da ima povečanje cene določene dobrine za posledico zmanjšanje povpraševanja po tej (dražji) dobrini. Če bi država povečala "ceno" (ali "stroške") kriminalnega vedenja, bi bilo kaznivih dejanj manj. Če bi bile kazni bolj zanesljive in strožje, bi se manj ljudi odločalo za kriminalno kariero (ali "poklic" kriminalca), saj bi bilo tveganje preveliko oziroma bi izgube prejkone pretehtale prednosti. Če je kriminala preveč, je to zato, ker je preprosto "prepoceni" (oziroma je to dejavnost, ki se za racionalnega subjekta "splacha"). Iz ekonomskega zornega kota se namreč nekdo odloči za kaznivo dejanje, če "izračuna", da so prednosti večje od stroškov.

Pojmovno orodje, ki ga daje ekonomska teorija (še posebej pa neoliberalni model čikaške šole), je zelo omejeno in hudo popreproščeno (morda je ravno v tem ključni razlog, da v prvem približku prejkone "prija" običajni zdravi pameti), vsaj ko gre za specifično kriminološka vprašanja.³² Morda je za silo uporabno za preučevanje organiziranega kriminala (na primer vedenja ljudi na trgu prepovedanih drog ali spolnih storitev), za večino drugih (celo "instrumentalnih") kaznivih dejanj pa mnogo manj. Zakaj? Različnih razsežnosti privlačnosti "zločina" (oziroma - bolj suhoparno rečeno - "nagrada", ki jih obljublja ali daje kaznivo dejanje) pogosto ni mogoče izraziti v denarnih ekvivalentih (oziroma kvantificirati v kvazi objektivnih ali matematičnih formulah).³³ Ekonomska teorija pa je osredotočena predvsem na gnotne koristi, ki jih je mogoče doseči na prepovedane načine. "Kriminal" je skrajno splošna in abstraktna oznaka, ki se (lahko) nanaša na zelo raznorodna in raznovrstna dejanja z nič manj raznolikimi "stroški" in "prednostmi". Ekonomska teorija vraga tega v splošnem ne upošteva (in najbrž – glede na svoja epistemološka izhodišča – tega niti ne more upoštevati). V sodobni družbi je proces kaznovanja precej zamotan (večplasten in razmeroma zamuden). Odkrivanje storilcev in kaznivih dejanj je pogosto zelo težavno. Še bolj težavno je dokazovanje "krivde" (namreč "onstran razumnega dvoma"). Oškodovanci včasih sploh ne vedo, da so oškodovani. Mnogi kaznivega dejanja sploh ne prijavijo (ker se jim zdi protipravna škoda nepomembna, ker se jim zdi škoda časa in truda, ker so tudi sami deloma "krivi" za neprijetni dogodek, ker ne zaupajo policiji, ker ne vidijo smisla v kazenskem pregonu, ker...). Policija ne razišče vseh prijavljenih kaznivih dejanj. Tožilci ne preganjajo vseh osumljencev. Mnogi ("krivi") storilci so oproščeni. Marsikdo dobi bolj (ali zgolj) simbolično kazen. In tako naprej. Dvigovanje "cene" kaznivih dejanj je zatorej neprimerno bolj problematično, kot bi lahko sklepali iz ekonomskih zamisli (in njihovih politično-pragmatičnih predlogov). Ekonomisti pojmujejo kriminalno ve-

kaznivega dejanja; (3) kolektivno (in individualno) vedenje potencialnih žrtev. V tej zvezi je pomembno predvsem naslednje: (a) Ali je žrtev navzoča ali odsotna v predkriminalni situaciji? (b) Ali ravna žrtev neprevidno, nemarno, neskrbno in lahkomišlno? (c) Je vedenje žrtev sprožilni dejavnik kaznivega dejanja?

²⁷ Prim. Trasler, s. 313-315.

²⁸ Prim. Tame, s. 134-136.

²⁹ V ekonomskem smislu je dejanje racionalno, če je izbrano na podlagi zavestne presoje njegovih anticipiranih konsekvenc, namreč prednosti in stroškov. Racionalno dejanje je torej dejanje, ki implicira najbolj učinkovit način realizacije določenega cilja.

³⁰ Za ekonomiste je "kriminalna kariera" zgolj ena izmed poklicnih opcij. Edina razlika med "poklicem" kriminalca in drugimi poklici (na primer zdravniškim ali pravniškim) je v tem, da je prvi "poklic" nezakonit (in zato povezan s tveganjem kazenske sankcije). Nekdo se (povsem racionalno) odloči, da bo "kriminalec", če presodi, da mu ta opcija daje (ali vsaj obljublja) več nagrad (ali pa manj kazni) kakor druge poklicne alternative.

³¹ Gary Becker je v omevnem članku z naslovom *Crime and Punishment: An Economic Approach* takole zgostil bistvo ekonomskega razumevanja kriminalnega vedenja: "Neka oseba stori kaznivo dejanje, če pričakovana korist zanjo presega korist, ki bi jo dobila, če bi uporabila svoj čas in druge vire za druge aktivnosti. Nekateri posamezniki zatorej ne postanejo 'kriminalci' zato, ker bi se njihova temeljna motivacija razlikovala od drugih oseb, ampak zato, ker se od njih razlikujejo po svoji oceni prednosti in stroškov" (navedba v Jeffery 1993, s. 335).

³² Spornost neoliberalnih ekonomskih pogledov kajpak ni omejena samo na razmeroma ozko kriminološko polje.

³³ Prim. Clarke in Felson 1993, s. 5-6.

denje kot alternativo zakonitim poklicnim izbaram. Kako naj si potem razložimo kazniva dejanja, ki so storjena na delovnem mestu ali med opravljanjem službenih nalog? Legalne in ilegalne dejavnosti se nemalokrat ne izključujejo. Nasprotno. Najbolj donosna kazniva dejanja so povezana z zakonitimi dejavnostmi (in organizacijskimi ali institucionalnimi konteksti). Kako, nadalje, pojasniti kazniva dejanja zelo mladih ljudi, ki sploh še niso dovolj stari, da bi lahko opravljali poklice (ki bi jih morda radi opravljali)? Kaj reči o kriminalnem vedenju mladostnikov, ki so – ne po lastni krivdi – brezposelni, tako da zanje izbire (v strogem pomenu) med zakonitimi in nezakonitimi poklicnimi opcijami sploh ni? In tako dalje. Slika človeškega subjekta, ki nam jo vztrajno izrisujejo neoklasični ekonomisti, kaže bitje, ki nenehno skrbeno preračunava prednosti in pomanjkljivosti raznih vedenjskih opcij, in to z enim samim ciljem: da bi doseglo kar največje možno ugodje. Takšna podoba je hudo karikirana.³⁴ Težko bi rekli, da verodostojno odseva vsakdanje vedenje resničnih (“empiričnih”) ljudi (iz več razlogov, ne samo zato, ker živi ljudje “iz mesa in kosti” često ravnamo nepremišljeno, zaletavo, v nasprotju – na primer zaradi “šibke” volje – s pripoznanimi dolgoročnimi koristmi, nemarno, čustveno ali celo povsem neumno).

Sklepna opazka: racionalna izbira in kriminalnost

Teorija racionalne izbire je v marsičem omilila ortodoksni (“klasični”) ekonomski model kriminalnega vedenja. Pojem “racionalna izbira” je nadomestila s pojmom “omejena racionalna izbira”.³⁵ Model simultane odločanja je nadomestila z modelom serijskega (ali “sekvenčnega”) odločanja. Vpeljala je pojem “stoječa odločitev”, ki vključuje že sprejete odločitve (v preteklosti), zaradi katerih se subjektu ni treba v aktualnih položajih vedno znova odločati o različnih vedenjskih opcijah.³⁶ Omejena racionalnost se seveda v precejšnji meri odmika od normative koncepcije racionalnosti, ki jo predpisuje teorija o maksimalizaciji pričakovane koristi. Pojem “nepopolna racionalnost” je bolj prikladen za opisovanje (in pojasnjevanje) empiričnega delovanja, vendar pa je po drugi strani mnogo manj eleganten in precizen.³⁷ Zunanji opazovalec pač ne more vedeti, kakšne informacije je imel storilec kaznivega dejanja (jasno je namreč, da empirični subjekt pri svojem odločanju ne upošteva objektivne, ampak zgolj subjektivno dojetjo verjetnost, da ga bodo odkrili, ovadili, preganjali, obsodili in kaznovali: individualne razlike so v tem oziru očitno zelo pomembne). Zato je zanj razmeroma nepomembno, ali je storilec obdelal dosegljive informacije z opti-

³⁴ Prim. Trasler 1993:309-312.

³⁵ Prim. Brantingham in Brantingham 1993, s. 261-263.

³⁶ Recimo: Osebi, ki se je odločila, da ne bo vlamljala v hiše, ki jih čuva pes, se ni treba vsakič znova odločati, ali naj tvega in vlomi v hišo, čeprav jo varuje pes čuvaj. Osebi, ki se je odločila, da bo ropala le telesno šibke žrtve, se ni treba odločati, ali naj oropa posameznika, ki bi se – po videzu sodeč – lahko učinkovito branil. In tako naprej.

³⁷ Prim. Trasler, s. 307-308.

malno učinkovitostjo. Storilca seveda lahko *post festum* povpraša o tem, kaj se je dogajalo v njegovi glavi pred in med storitvijo kaznivega dejanja. Vendar pa pri tem vselej tvega, da bo dobil bolj ali manj popačeno poročilo (na primer zaradi poznejših racionalizacij ali pomanjkljivega spomina).

V najbolj preprosti (ali “trdi”) obliki teorija racionalne izbire implicira, da vsakdo oceni možnost (in “količino”) dobička in verjetnost (ali tveganost) nezaželenih posledic, kadarkoli se mu ponudi priložnost za nezakonito okoriščenje. Ta skrajni model je modificiran s pojmom “stoječa odločitev” (Cook). *Standing decision* je v bistvu nekakšna “strateška” odločitev, zaradi katere ljudje domnevno v večini primerov (ali situacij) ignorirajo priložnosti za nezakonito okoriščenje – ali pa tovrstnih priložnosti sploh ne zaznajo. Odnos med “strateškimi” odločitvami za zakonito ravnanje in “taktičnimi” odločitvami za nezakonito ravnanje ni najbolj jasen. V luči pravovernih ekonomskih interpretacij izbire subjekt “strateško” odločitev (za konformno ravnanje) po isti poti kakor “taktične” odločitve (za odklonsko ali kriminalno vedenje), namreč z oceno verjetnih tveganj in dobičkov. Trasler (s. 313-317) upravičeno podvomi v pravilnost takšnih tolmačenj. Po njegovem mnenju tovrstne razlage ne upoštevajo razlike med instrumentalnimi in normativnimi presojami. V instrumentalni perspektivi je odločitev sprejeta na podlagi (bistveno preračunljivega) izračuna pozitivnih in negativnih “implikacij” različnih smeri delovanja. V normativni perspektivi pa je odločitev sprejeta na podlagi presoje, ki pove, kaj je prav(ilno), moralno ali zakonito. Na ravni normativnega odločanja je posameznik osebno predan konformni življenjski “drži”, ne glede na to, kolikšna so morebitna tveganja (ali koristi) nekonformnega dejanja. Njegova “vest” mu namreč narekuje, da ravna v skladu z normativnimi pričakovanji, čeprav bi mu lahko nezakonito dejanje prineslo določeno korist. Takšna oseba je – v psihološkem smislu – “situacijsko neodvisna”, saj določene kategorije (zanjo moralno nesprejemljivega) vedenja že tako rekoč *a priori* izloči iz svojega vedenjskega repertoarja, in to zaradi svojih vrednotnih ali normativnih prepričanj (in torej ne zgolj “mnenj” ali situacijsko pogojenih – racionalnih – kalkulacij). Trasler (s. 315-319) v tej zvezi opozarja, da prav tovrstna “imunost” do skušnjave (oziroma do racionalnega, a nezakonitega okoriščenja), ki označuje vedenje uspešno socializirane osebe, ustvarja potrebo po “dispozicijski” (kriminološki) teoriji, ki naj pojasni kdo (in kako) razvije psihološko “averzijo” do nezakonitih (namreč nemoralnih, nasilnih ali nepoštenih) dejanj, tako da namenoma prezre ali pa nemara sploh ne opazi ugodnih priložnosti (v “predkriminalni situaciji”), zaradi česar posledično sploh ne pride v položaj, v katerem bi – v vlogi racionalnega subjekta (oziroma “ekonomskega človeka”) – tehtal “pluse” in “minuse” možnega kaznivega dejanja.

Trasler (s. 319) meni, da je mogoče iz dispozicijske teorije izvleči naslednjo implikacijo: Odgovor na vprašanje, ali bo nekdo storil kaznivo dejanje v ugodni priložnosti, je v veliki meri določen z njegovimi osebnostnimi značilnostmi. Tako

se torej zopet najdemo na specifično pozitivističnem območju, ki ga najpogosteje "izdaja" vprašanje, zakaj proces socializacije (pri "kriminalcu") ni bil uspešen. Zakaj kršilcu družbenih norm ni "vcepil" ustrezne – dolgoročne ali "strateške" – normativne orientacije, ki bi ga vodila po konformnih vedenjskih "poteh"? Dobro znana kriminološka pojasnila se običajno sklicujejo na neustrezno starševsko vzgojo ali na problematične vplive "prestopniške subkulture". Ob tem pa ostaja nerešeno naslednje težavno vprašanje: Kako pojasniti odklonsko ravnanje osebe, ki je bila v otroštvu deležna povsem "normalne" vzgoje v povsem "normalnem" družinskem okolju? Trasler v tej zvezi opozarja predvsem na dejstvo, da se posamezniki razlikujejo glede na odzivost na socializacijske prakse (zlasti staršev). Upornost (ali "imunost") v razmerju do običajnih socializacijskih strategij in taktik je po njegovem mnenju posledica otrokove nezmožnosti odzivati se na zunanje "signale" preteče (grozeče ali neizbežne) kazni. Ta nezmožnost ima zanj izvor v konstitucijskem "defektu", in sicer na ravni delovanja avtonomnega živčnega sistema. V sodobni kulturi namreč ljudje vzgajajo otroka na ta način, da nezaželeno (na primer agresivno ali nepošteno) vedenje povežejo s kaznijo (na primer z izrazi neodobravanja, z grajo ali očitki). Oseba z omenjenim defektom se ne more odzivati na tovrstne vzgojne metode. Zato so poskusi odraslih vzgojiteljev (predvsem staršev), da bi obrzdale neprimerno otrokovo vedenje, neuspešni. Trasler (s. 318) priznava, da so storilci (celo najbolj vztrajni) v splošnem "razumno odzivni" na veljavna pravila v družbi, ki ji pripadajo. Njihovo nagnjenje h kršenju veljavnih norm je torej običajno zelo specifično. To dejstvo pojasnjuje z domnevo, da je posameznikova odzivnost na averzivno pogojevanje (zmožnost inhibirati³⁸ vedenje, ki je bilo v preteklosti spojeno s kaznijo ali vsaj grožnjo s kaznijo) stvar stopnje. Trasler se ob tem gotovo dobro zaveda težav, ki spremljajo kriminološke teorije o dispoziciji, predvsem dejstva, da mnogi – morda celo večina moških – priložnostno prekršijo zakon in da so "kriminalne kariere" večinoma kratke (najpogosteje so omejene na nemirno mladostniško obdobje). Vseeno pa je prepričan, da se dispozicijski teoriji ne kaže odpovedati. Njena naloga je predvsem pojasniti mehanizme, zaradi katerih mnogi posamezniki ne prekršijo veljavnih (zlasti kazenskopравnih) norm, in sicer ne glede na to, kako privlačna je zanje možnost nezakonite zadovoljitve potrebe (ali realizacije cilja) ali kako oddaljena (in negotova) je možnost kazni (za Traslerja je tak pristop boljši od tistega, ki se osredotoči na vprašanje, kako nekateri pridobijo posebno nagnjenje k izvrševanju kaznivih dejanj). Trasler (s. 319) skratka dokazuje, da se teorije racionalne izbire in (pozitivistične) teorije o dispoziciji nikakor ne izključujejo. Obe kriminološki perspektivi se namreč dopolnjujeta.

³⁸ Trasler omenja štiri ključne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da neka oseba pridobi in vzdružuje inhibicije asocijalnih (vedenjskih) odgovorov. Ti pogoji so: 1. oseba, ki graja otroka zaradi neprimerne vedenja; 2. ustrezen odziv v obliki strahu; 3. zmožnost občutiti strah kot posledico anticipacije asocijalnega vedenja; 4. nagla razpršitev strahu.

Teorija racionalne izbire je še najbolj primerna za razlago pogojev, v katerih se posameznik, ki – načeloma – ne nasprotuje kriminalnemu vedenju, odzove na priložnosti (in situacijske spremenljivke) za nezakonito zadovoljitev lastnih potreb. Teorija racionalne izbire je potemtakem prikladna predvsem za pojasnjevanje "instrumentalnih" kaznivih dejanj (manj pa za pojasnjevanje ekspresivnih kaznivih dejanj, na primer nasilja v družini). Vsekakor pa je bistveni poudarek, ki ga lahko izluščimo iz Traslerjeve analize, v tem, da je konformno vedenje odvisno tako od kognitivnih (ali racionalnih) kakor tudi od emocionalnih procesov.³⁹

LITERATURA:

1. Bottoms, A.E.: *Environmental Criminology*. V: M. Maguire et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 585-658.
2. Brantingham, P.L., Brantingham, P.J.: *Environment, Routine, and Situation: Toward a Pattern Theory of Crime*. V: R.V. Clarke in M. Felson (eds.), *Routine Activity and Rational Choice*. Transaction Publishers, New Brunswick 1993, str. 259-294.
3. Brantingham, P.L., Brantingham, P.J.: *Environmental Criminology*. Sage, Beverly Hills 1981.
4. Clarke, R.V., Felson, M.: *Introduction: Criminology, Routine Activity, and Rational Choice*. V: R.V. Clarke in M. Felson (eds.), *Routine Activity and Rational Choice*. Transaction Publishers, New Brunswick 1993, str. 1-16.
5. Clarke, R.V., Cornish, D.: *Modeling Offenders' Decisions: Framework for Research and Policy*. V: M. Tonry in N. Morris (eds.), *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. University of Chicago Press, Chicago 1985, str. 147-186.
6. Clarke, R.V.: *Situational Crime Prevention: Theory and Practice*. *British Journal of Criminology*, št. 2, str. 136-147.
7. Clarke, R.V. (ed.): *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*. Harrow and Heston, Albany 1992.
8. Cohen, L.E., Felson, M.: *A Routine Activity Approach*. V: F.P. Williams in M.D. McShane (eds.), *Criminology Theory: Selected Classic Readings*. Anderson, Cincinnati 1993, str. 267-276.
9. Cook, P.J.: *Demand and Supply of Criminal Opportunities*. V: M. Tonry in N. Morris (eds.), *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Vol. 7, University of Chicago Press, Chicago 1986, str. 1-27.

³⁹ Še več, za Traslerja je splošna težnja (ali "dispozicija") po brzdanju ("inhibiranju") antisocialnih ravnanj odvisna bolj od pogojenega emocionalnega odgovora kakor od racionalne kalkulacije. Ta pogojeni odziv je posledica vzgoje (oziroma socializacijskega procesa v krogu družinskih - bistveno emocionalno zaznamovanih - interakcij). Individualne razlike v nagnjenosti h kriminalnemu vedenju kaže po njegovem mnenju iskati v variacijah na ravni občutljivosti do pogojevanja in zmožnosti odzivati se emocionalno na kazni (v najširšem pomenu te besede).

10. Cornish, D., Clarke, R.V. (eds.): **The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives of Offending**. Springer-Verlag, New York 1986.
11. Fattah, E.A.: The Rational Choice/Opportunity Perspectives as a Vehicle for Integrating Criminological and Victimological Theories. V: R.V. Clarke in M. Felson (eds.), **Routine Activity and Rational Choice**. Transaction Publishers, New Brunswick 1993, str. 225-258.
12. Felson, M.: **Crime and Everyday Life**. Pine Forge Press, Thousand Oaks 1994.
13. Gilling, D.: **Crime Prevention: Theory, Policy and Politics**. UCL Press, London 1997.
14. Hindelang, M.J., Gottfredson, M.R., Garofalo, J.: **Victims of Personal Crime: An Empirical Foundation for a Theory of Personal Victimization**. Ballinger, Cambridge 1978.
15. Jeffrey, C.R.: An Interdisciplinary Theory of Criminal Behavior. V: W.S. Laufer in F. Adler (eds.), **Advances in Criminological Theory**. Transaction Publishers, New Brunswick 1989, str. 89-110.
16. Jeffery, C.R., Zahn, D.L.: Crime Prevention through Environmental Design, Opportunity Theory, and Rational Choice Models. V: R.V. Clarke in M. Felson (eds.), **Routine Activity and Rational Choice**. Transaction Publishers, New Brunswick 1993, str. 323-350.
17. Jeffery, C.R.: **Crime Prevention Through Environmental Design**. Sage, Beverly Hills 1971.
18. Katz, J.: **Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions of Doing Evil**. Basic Books, New York 1988.
19. Morris, N., Hawkins, G.: **The Honest Politician's Guide to Crime Control**. University of Chicago Press, Chicago 1969.
20. Pease, K.: Crime Prevention. V: M. Maguire et al. (eds.), **The Oxford Handbook of Criminology**. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 659-704.
21. Tame, C.R.: Freedom, Responsibility and Justice: The Criminology of the "New Right". V: K. Stenson in D. Cowell (eds.), **The Politics of Crime Control**. Sage, London 1991, str. 127-145.
22. Taylor, I.: The Political Economy of Crime. V: M. Maguire et al. (eds.), **The Oxford Handbook of Criminology**. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 469-510.
23. Trasler, G.: Conscience, Opportunity, Rational Choice, and Crime. V: R.V. Clarke in M. Felson (eds.), **Routine Activity and Rational Choice**. Transaction Publishers, New Brunswick 1993, str. 305-322.
24. Wilkins, L.: **Social Deviance**. Tavistock, London 1964.
25. Wilson, J.Q., Herrnstein, R.: **Crime and Human Nature**. Simon and Schuster, New York 1985.
26. Young, J.: Incessant Chatter: Recent Paradigms in Criminology. V: M. Maguire et al. (eds.), **The Oxford Handbook of Criminology**. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 69-124.

Situational criminological perspectives and criminal policy

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, Slovenia

The article analyses some principal orientations in the field of criminological theory and criminal policy. Special attention is devoted to a critical elucidation of the theory of limited rational choice. In this connection, the paper points to the theoretical and practical connection between the theory of rational choice and contemporary victimological concepts. The third section presents differences between orthodox economic explanations of criminal behaviour and a theory of limited rational choice. In the concluding section, the author presents the relationship between the theory of rational choice and positivist theories on a criminal disposition.

Key words : criminology, theory, criminal behaviour, theory of rational choice, theory of routine activity

UDC: 343.9.001